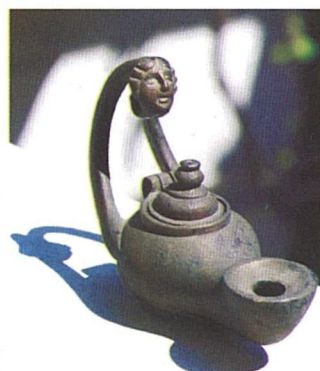
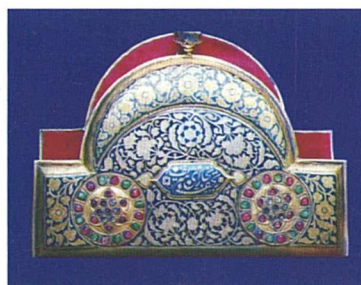

AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ

-2005-

Sevinc Vahabova

**AZƏRBAYCANIN SON ORTA ƏSR SİLAHLARININ
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ
KOLLEKSİYASININ ROLU (HALQALI ZİREHLƏR)**

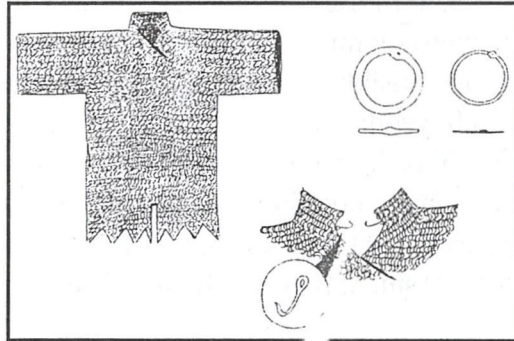
Muzeylərdə ölkəmizin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirən, böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan minlərlə əşyalar saxlanılmaqdadır. Bu əşyalar xalqın dünyagörüşünün formalaşmasında, tariximizin qəhrəman keçmişinin öyrənilməsində, milli qürur tərbiyəsinin aşılmasında bir mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bu baxımdan, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah fondunda qorunan müxtəlif silah - yaraq növlərinin öyrənilməsi bu gün də aktualdır.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında bir neçə halqalı zireh nümunəsi saxlanılır.

Son orta əsr halqalı zirehləri indiyədək xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Belə ki, A.Yunusov öz dissertasiyasında IX-XIII əsr zirehlərini araşdırır, S.Məmmədov onların ümumi şərhini verir (1). S.Əhmədovun öz məqaləsində ümumən Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında qorunan zirehlər haqqında söhbət açmasına baxmayaraq, son orta əsr Azərbaycan zirehlərini xüsusi şərh etmir (3). Amma N.Əmirbəyova ATM kolleksiyasında qorunan bir neçə (iki ədəd) halqalı zirehin təsvirini vermişdir (4). Bu məqalənin yazılmasından məqsəd

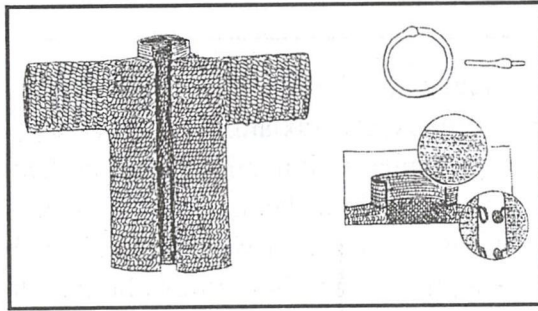
Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yeni tarix fondunda qorunan bütün son orta əsr halqalı zirehlərini, yəni XVII-XIX əsrin əvvəllərinə aid olan halqalı zirehləri təsvir edib onların şərhini verməkdir.

1. Y.t.f. № 367. Halqalı zireh. "Köynək" formasındadır. Hündür yaxalığı, qısa qolları, öndə və

Y.t.f. № 7

arxada kəsikləri (ətəkdə) mövcuddur, ətəyi üçbucaqlar şəklindədir. Halqaları iki cürdür: tək cərgələr (1-ci, 3-cü və s.) - yastı, diametri 10 mm (xarici), 9 mm (daxili), cüt cərgələr (2-ci, 4-cü və s.) - kəsikdə dəyirmi, diametri 10 mm (xarici), 9,5 mm (daxili). Yaxalığın sol hissəsi sağ hissəni örtür. Ölçüləri: uzunluğu - 83 sm., eni - 57 sm., qolun uzunluğu - 21 sm., eni - 22 sm., ətək kəsiyinin hündürlüyü - 15 sm., ətək üçbucaqlarının hündürlüyü - 6 sm., yaxalığın hündürlüyü - 6 sm., dərinliyi - 29 sm. Yaxalıq qarmaqlar vasitəsilə bağlanır. Halqalarla örtülən sahə 9462 sm.², halqaların təxmini sayı - 18520, çəkisi - 5,6 kq-dır (3).

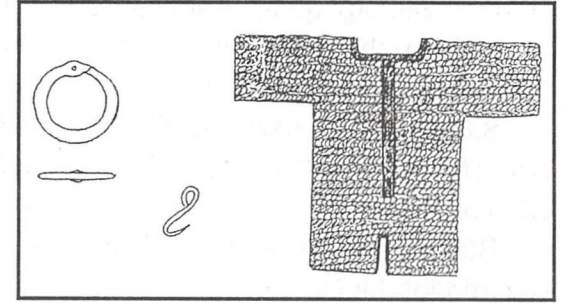
Y.t.f. №369

arasına salınaraq sırım (al rəngdə). Yaxalığı bağlamaq üçün onun bir ucunda iki gön-parça düymə, digər ucunda isə ip halqa qoyulmuşdur. Qollar dirsəyədəkdir, sonuncu beş cərgə halqa bürüncdən düzəldilib (dekorativ məqsədlə). ətəyinə də beş cərgə bürünc halqa əlavə edilib. Ölçüləri: uzunluğu (çiyindən ətəyədək) - 80 sm., eni (ətəkdə) - 48 sm., qolun uzunluğu - 31 sm., qolun eni - 18,5 sm., halqalarla örtülmüş sahə - 9912 sm.² (əsləhə qalın əsləhəaltı paltarın üstündən geyilirdi), halqaların təxmini sayı - 27580, çəkisi - 7 kq-dır (3).

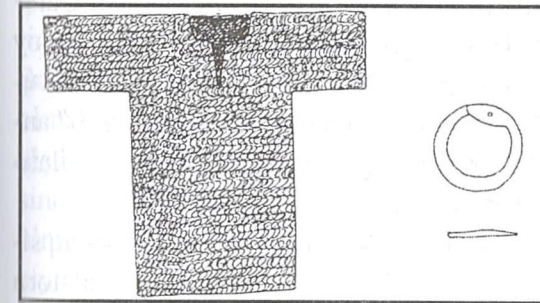
3. Y.t.f. №1450. Halqalı zireh. "Köynək" formasındadır. Halqaları yastı, diametri - 9 mm (xarici), 8 mm (daxili). Əsləhənin yaxalığı, qolları, öndə və arxada kəsikləri var. Yaxalıq: doqquz cərgə halqalar şaquli vəziyyətdə düzülüb, yeddi cərgədən gen qayıqlar keçirilib (nəticədə üç qat müdafiə yaranır). Yaxalığın ön hissəsi əsləhəyə birləşdirilməyib, arxa və yanlarda isə üç əlavə cərgə qoyulub. Yaxalığın hündürlüyü - 11 sm. (ön tərəfdə 8 sm.), yaxalıq qayıqlarla bağlanır. Qolları dirsəyədəkdir. Ölçüləri: uzunluğu - 82 sm., eni - 59 sm., qolun uzunluğu - 22 sm., eni - 21 sm., ön və arxa kəsiklərin hün-

dürlüyü - 14 sm. Halqalarla örtülmüş sahə - 11510 sm.², halqaların təxmini sayı - 16570, çəkisi - 5,5 kq-dır (3).

4. Y.t.f. №1451. Halqalı zireh. "Köynək" formasındadır. Qısa qolları, düzbucaqlı yaxalığı, bağlanmaq üçün qarmaqları olan yaxalıq kəsiyi, ətək hissəsində arxa və öndə kəsik mövcuddur. Halqalar (yastı), diametri - 12 mm (xarici), 10 mm (daxili). Ölçüləri: uzunluğu - 84 sm., eni - 60 sm., qolun uzunluğu - 24 sm., eni - 24 sm., yaxalıq kəsiyinin eni - 16 sm., ətək kəsiyinin uzunluğu - 24 sm., halqalarla örtülmüş sahə - 11968 sm.², halqaların təxmini sayı - 177240, çəkisi - 6,5 kq-dır (3).

Y.t.f. №1451

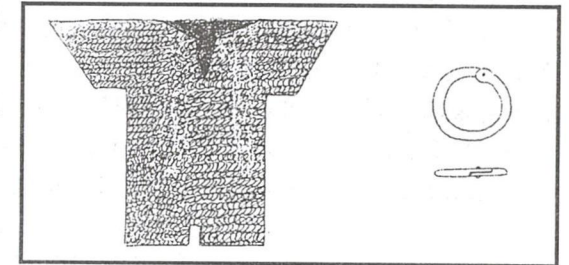

Y.t.f. №1452

5. Y.t.f. №1452. Halqalı zireh. "Köynək" formasındadır. Qısa qolları, arxa tərəfdəki ətəkdə kəsik, boyun üçün dəyirmi kəsik, yaxalıq kəsiyi mövcuddur. Halqalar yastı, diametri - 7 mm (xarici), 6,5 mm (daxili). Ölçüləri: uzunluğu - 82 sm., eni - 54 sm., qolun uzunluğu - 25 sm., eni - 13 sm., boyun kəsiyinin dərinliyi - 3 sm., yaxalıq

kəsiyinin uzunluğu - 21 sm., arxa kəsiyinin uzunluğu - 7 sm. Halqalarla örtülən sahə - 10100 sm.², halqaların təxmini sayı - 19700, çəkisi - 5 kq-dır (3).

6. Y.t.f. № 3084. Halqalı zireh. "Köynək" formasındadır. Qısa qolları, arxada və öndə kəsikləri mövcuddur. Halqaları yastı, diametri 12 mm (xarici),

Y.t.f. № 3084

10 mm (daxili). Ölçüləri: uzunluğu - 80 sm., eni - 47 sm., yaxalıq kəsiyi - 29 sm. (uzunluq), qolun uzunluğu - 20 sm. (üst tərəfdə), 12 sm. (alt tərəfdə), eni - 15 sm., halqalarla ölrülən sahə - 8480 sm., halqaların təxmini sayı - 12204, çəkisi - 6 kq-dır (3).

S.Əhmədovun fikrincə, 367, 1452, 1450 №-li zirehlər XVIII əsrin ortaları - II yarısına, 1451, 3084, 369 №-li zirehlər XVII əsr - XVIII əsrlərə aid edilə bilər (3).

Bütün zirehlərin ətkələrindəki kəsiklərin olması onların süvarilər üçün nəzərdə tutulduğunu göstərir. Zirehlərin həcmnin böyük olması müəyyən edir ki, zirehlər qalın əsləhəlti paltarın üstündən geyilirdi (3).

Orta əsrlər dövrünü şərti olaraq halqalı zirehin "qızıl dövrü" adlandırsaq yanlışdır. Hərbi-texniki nailiyyətlər tədricən bir silah növlərinin başqaları ilə əvəz edilməsinə gətirib çıxarır və təkcə halqalı zireh növləri öz forma və quruluşunu daima saxlayırdı. XVIII-XIX əsr mənbələrində yuxarıda təsvir edilən zirehlər elə "zireh" anlayışı ilə bildirilirdi. Məsələn, Mirzə Yusif Qarabaği "Tarixi-saffi" əsərində göstərir: "Həmin gecə Abbas bəy və Səfərəli bəy sübhə yaxın hərəmxanaya girib iti və üryan xəncər ilə onun bədənini Davudun zirehi kimi tikə-tikə doğradılar" (5). Gördüyümüz kimi burada "zireh" anlayışı istifadə edilmişdir. Lüğətlərdə zireh barəsində deyilir: "hücum silahlarından qorunmaq üçün dəmir, simdən toxunan dava paltarıdır" (6).

Halqalı zireh -metal halqalardan ibarət olan köynək görünüşlü, soyuq silahdan qorunmaq üçün istifadə olunan hərbi geyim növüdür. Metal toru əmələ gətirən halqalar, ilk zamanlar bir yerdə birləşdirilirdi, hərəkətsiz halda dəri paltara tikilirdi, bir-birinin yanında və sırasında milə keçirilirdi (7). 15-20 min halqadan ibarət sıx toxunmuş zirehləri ox, yüngül nizələr, qılınc-lar deşə bilmirdi. Uzun zirehləri piyadalar, qısa-ətəyində kəsikləri olan zirehli atlılar gəzdirdilər (2).

A.Yunusov zirehin IX-XIII əsrlərdə yayılması (1), S.Əhmədov XIII-XV əsrlərdə geniş istifadə edilməsi barədə məlumat verirlər (3). S.Məmmədov göstərir ki, zirehlər XVI-XVII əsrlərdə də öz əhəmiyyətini itirməmişlər (2). XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində zireh nümunələri soyuq silahdan müdafiəni təmin edən silah kimi üst paltarın altından və üstündən geyilirdi (3).

Bütün tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, zirehin altından qaz-aqand deyilən, başdan-başa sıyrılmış və astarına pambıq, ipək xamna material çəkilmiş qalın

köynək geyinirdilər. Qaz-aqand iki tipdə: qısa və uzun olur. Qısanı zirehin və ya dəmir geyimin altından geyinirdilər. Uzun qaz-aqanddan yüngül silahlı qoşunlar istifadə edirdilər. Davamlılığına görə qaz-aqandın sinə və kürək hissələrinə hərdən dəmir lövhələr tikilirdi. Qaz-aqanddan əlavə döyüşçülər həm də dorraye-dəri zirehlər - dəmir halqalar və lövhələrlə möhkəmlənən geyimlərdən istifadə edirdilər (2). Avropada zirehin altından qambizon - zərbənin enerjisini söndürmək üçün sıyrılmış pambıq köynək geyinirdilər. Bəzən zirehin altından xüsusi hərbi geyim - qalın sıyrılmalı kaftan geyilirdi (7). Halqalı zirehlərdə 15 mindən az olmayaraq, bəzən də 20 minədək halqa olurdu. Uzunluğu və enliliyindən asılı olaraq zirehlərin halqalarının böyüklüyü, onların çəkisi də müxtəlif olurdu: daha qədim əsləhələr 12-16 kq, son dövr əsləhələr 5 kq-dan 9 kq-a qədər olurdu (8).

Halqalı zireh texnikası mühafizəkarlığının nəticəsində onun düzəlmə dövrünü müəyyən etmək çətindir; eyni üsullar neçə yüzillər boyu mövcud olmuşdur, məsələn, qaynaq - pərçim texnikası XV əsrə (XV daxil olmaqla) qədər davam etmişdir. Bəzən XVI əsrdə vurulmuş halqalı zirehlərə rast gəlinir - bütövlükdə "bir mıxa" və ya "iki mıxa" pərçimlənmiş halqalı zirehlər Şərqdə - Qazaxıstanda və Orta Asiyada XIX əsrin əvvəlinə qədər mövcud olmuşdur (8). Halqalı zirehin təyin olunmasına halqaların xarakteri və düzlüşü kömək edə bilər. Daha qədim zirehlərdə etibarlı müdafiə üçün halqalar sinədə və kürək hissədə daha ağır, möhkəm düzəldilirdi, çiyinliklərin yox olması (XV-XVI əsrin əvvəli) ilə əlaqədar halqalar daha da möhkəmlənir, çiyinlərdə kəmərlə sıx toxunan hündür halqalı yaxalıqlar meydana gəlirdi. Başqa əlavə müdafiə elementləri, məsələn, aynaların yaranması ilə isə halqaların müxtəlifliyi tədricən aradan qalxır. XVII əsrdən bütün halqalar artıq eyni cür və daha nazik düzəldilirdi. Piyadalarda, atlı qoşunun inkişafına qədər, halqalı zirehlər uzun olurdu. Atlı qoşunda at üstündə rahat oturmaq üçün aşağı hissələrdə ön və arxa tərəflərdə kəsikləri olan zirehlər mövcud idi.

Zirehin düzəldilməsi mürəkkəb iş sayılırdı. Dəmir məftil və yaxud sim döyülür, ondan uzunluğu 3 sm-ə qədər olan hissələr kəsilir. Hazırlanmış miqdardan yarı halqalar başdan-başa kip, möhkəm lehimlənirdi. Halqaların ikinci yarısı sonradan yenidən işlənirdi: kəsiklərin ucları bir qədər yastılanırdı və onların hər birində balaca dəlik açılırdı. Daha sonra ölçüsü 2 mm-ə yaxın çox kiçik pərçimlər hazırlanırdı. Hər bir bağlanmış halqa dörd halqaya keçirilərək ucları birləşirdi, dəlik pərçimlənirdi; beş halqa soyudulmuş halda

döyülürdü. Belə üsulla əsləhənin bir cərgəsi lehirlənir, bir cərgəsi pərçim olunurdu. Bu texnika daha erkən halqalı zirehlər üçün xarakterik idi (9). XVI-XVII əsrlərdən demək olar ki, bütün halqalar bir və yaxud iki pərçimə lehim olunaraq "bir mıxa" və ya "iki mıxa" birləşirdi (8).

Halqaların birləşdirilməsi üsulu çox müxtəlif olurdu. Çox vaxt halqaların ucları əyilir və "bir mıxa vurulma" üsulunda döyüldüyü kimi döyülürdü; bu pərçimlər sadəcə olaraq sivri uclu buğda dəni formasında olurdu. Amma bəzən dairəvi, fiqurlu pərçimlərə də rast gəlinirdi. "Mıxa vurulma" üsulunu italyan silah ustaları Şimali Afrika ərəblərindən və ya ispan mavrlarından gətirmişlər, bu "maglia ghiazerina" adını daşıyır (E.Lensə görə orta əsr "Yaseran"-Əlcəzair sözündən). Halqa "mıx" və pərçim dəmirdən olurdu, lakin dəmir halqaların mis mıxlarla vurulmasının bir neçə nümunəsinə təsadüf olunur. Bu üsul, həmçinin dəmir halqaların qırmızı mislə qaynaq olunması üsulu ancaq Şərqi mənşəli müxtəlif dövr zirehlərində müşahidə olunur (10).

Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, zirehlərdə - halqalar qalın toxunurdu, ortada böyük halqa üçün bənd qoyulurdu, möhürlə dəmir təbəqəsi vurulurdu (11). Bəzi zirehlər xırda məftilli halqalardan toxunmuş qırmızı mislə qaynaqlanırdı (11).

Şərqi və qərbdə işlədilən daha bir üsul - ucların qaynaq olunmasıdır; belə halqalar bir-biri ilə bir cərgədən bir açılıb-bağlanan ilgəklərlə birləşirdi.

Bəzi Şərqi əsləhələrində halqaların üzərində müqəddəs adlar: "Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Hüseyin, Həsən" yazılmışdır (11). Bəzi əsləhələrin üstü relyef yazılarla bəzədilirdi (11).

Halqalı torun düşməni silahından qorunmasında davamlılığı hər şeydən əvvəl materialın möhkəmliyindən, toxunma qüvvəsindən və nəhayət bəzi zəif hissələri örtən əlavə ünsürlərdən asılı olurdu. Halqaların işlənməsi və onların möhkəm birləşməsi, həm də halqanın qalınlığı ilə onun ölçüsünün uyğun gəlməsi əsas şərt sayılırdı (10).

Son orta əsrlərdə Azərbaycanda zirehlər iri və xırda lövhələr sisteminə ibarət olur, halqalar vasitəsilə bir-birinə birləşən və nəticədə 3, ən çoxu 5 halqa enliyində halqavari hörülmə yaradırdı (2).

Yaxşı zirehlərdə halqaların birləşməsi dörd halqadan bir halqa keçirilməsi üsulu ilə düzəldilirdi. Bu üsul müdafiəni daha da etibarlı edirdi. Şərqi zirehlərində bəzən yaşayq üçün mis, gümüş və ya qızıl halqalar da əlavə edi-

lirdi[7]. Məsələn, 369 № li zirehdə sonuncu beş cərgə halqa bürüncdən düzəldilmişdir (dekorativ məqsədlə). Ətəyinə də beş cərgə bürünc halqa əlavə edilmişdir.

Şərqi ustaları bir tipli, yekcins halqalı torları daha canlı və daha gözəl görünməsi üçün müxtəlif ornamentlərdən istifadə etməyə can atırdılar. Məsələn, hind zirehlərində sarı və qırmızı misdən rəngarəng halqalar toxunurdu, qollarda və yaxalıqda kaymalar düzəldilirdi. İran zirehlərində halqalar möhürlənmiş bəzəklə və ya yazılarla bəzədilirdi. Qafqaz, türk və Şərqi-avropa köynəklərində cürbəcür düymələr, ulduzlar, fiqurlu ilgəklər, toq-qalardan istifadə edilirdi. Polyak və macar köynəklərində toxunmaya gümüşü parıltılar verilirdi, bu da zirehin paslanmasının müəyyən mənada qarşısını alırdı. Həm qərb, həm də şərqi zirehinin düzəlmə yeri və vaxtını müəyyən etmək üçün mis əyarlar və ya piləklər mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, bu mis, latun və ya qurquşun plomblarda ölkənin hakiminin adı, zirehin sahibinin adı, şəhər adı, ordu nişanları, monoqramlar və b. qiymətli məlumatlar göstərilirdi (10).

Azərbaycan silah ustalarının işləri - zirehlər, dəmir əsləhələr ölkənin hüdudlarından çox-çox kənar da tanınırdı. Onların ən iri istehsal mərkəzləri Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Dərbənd və b. şəhərlər olmuşlar (2).

Halqalı əsləhənin bütün nümunələri ənənəvi olaraq Azərbaycanda etibarlı silah növü sayılırdı. O, kəsici silah zərbələrindən qoruyur, havanı keçirir (isti iqlimə görə), yüngül və mütəhərrik olurdu (onu qatlayıb kiçik çantada daşımaq mümkün idi). Bu göstəricilər halqalı zirehin Azərbaycanda geniş yayılmasına səbəb olurdu (3).

XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində zireh nümunələri soyuq silahdan müdafiəni təmin edən yeganə silah kimi üst paltarın altından və üstündən geyilirdi. Şəki xan sarayının divar rəsmlərində də zireh təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür (3).

Odlu silahın geniş vüsəti ilə bağlı olaraq zirehin gücü azalır və onlar daha az işlənir, sıradan çıxırdı.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında qorunan halqalı zireh nümunələri bu silah növünün son orta əsrlər dövründə hansı formada və hansı xüsusiyyətlərlə mövcud olmasını göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. А.Юнусов. История военного дело в Азербайджане в IX-начале XIII веков. Автореферат... к.и.н. Б., 1986, с.13.
2. С.Мамедов. История войн и военного искусства Азербайджана. Б., 1997, с.280.
3. S.Əhmədov. Azərbaycan Tarixi Muzeyində müdafiə geyimləri (zireh, dəg və bədən). Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80. B., 2001, s. 129.
4. Н.Амирбекова. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств. Б., 2004, с.42.
5. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-səfa, Qarabağnamələr (II kitab). B., 1991, s.35.
6. Русско-персидский словарь.
7. Брокгауз-Ефрон. Энциклопедический словарь. т. 43, С. -Пб., 1897, с. 805.
8. М.М.Денисова, М.Э.Портнов, Е.Н.Денисов. Русское оружие. М., 1953, с. 60.
9. Большая Советская Энциклопедия. Под. Ред. Б.А.Введенский. 1953, т. 22.
10. Э.Ленц. Императорский эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения. ч. I, Собрание оружия. С-Пб, 1908, с. 20.
11. Его же. Императорский эрмитаж. Краткий путеводитель по собранию оружия и отделению средних веков и возрождения. Петроград, 1915, с. 10.

